

Kafdağı'nın Önündeki Ekonomi: Modernleşen Azerbaycan¹

İrfan KALAYCI²

Öz

Sovyetler Birliği dağılınca, Azerbaycan 1991'de bağımsızlığını ilan etti. Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik kalkınmasında, istikrar kazanmasında, demokratikleşme sürecine girmesinde, dış dünyaya açılmasında, kendine özgü kozmopolit ve modern toplum yapısına sahip olmasında 'Homo Sovyetikus' H. Aliyev'in politikaları (1993-2003) etkili olmuştur. Azerbaycan, bir bebeğin büyümesi gibi büyümektedir. İktisadi ve politik sorunları halen varlığını sürdürmektedir. Fakat geleceğe umutla bakmaktadır. Çünkü petrol gibi zengin enerji kaynaklarına sahiptir. İleride kurulması olası 'Avrasya Birliği' ya da 'Afro-Avrasya Ortak Pazarı' Azerbaycan için küreselleşmenin nimetlerini artırırken külfetlerini ise azaltacaktır. Bu makale, Azerbaycan'ın yirmi yıllık kalkınma sürecinin renkli bir fotoğrafını çekmeye çalışmaktadır. Fotoğraf beş ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde "Aliyev'in fenomen kimliği", ikinci bölümde "Kafkasya'nın modernleşen ekonomisi olarak Azerbaycan", üçüncü bölümde "Aliyev ve Azerbaycan ikilisi" ve dördüncü bölümde "Türkiye-Azerbaycan ilişkileri" araştırılmış ve incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan'ın kalkınması, yeni Kafkasya ve eski SSCB.

¹ Bu makale, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi bünyesinde 25-27 Eylül 2013 tarihleri arasında gerçekleştirilen "Kavimler Göçünden Günümüze Orta Asya-Kafkasya-Anadolu" konulu "Kafkasya Üniversiteler Birliği Uluslararası Ağrı Sosyal Bilimler Kongresi"nde kabul edildiği halde sunulamayan bildirinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş şeklidir

² Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, irfan.kalayci@inonu.edu.tr

Front-Economy of Mythical Mountain: Modernizing Azerbaijan

Abstract

Azerbaijan declared her sovereignty following the dissolution of the Soviet Union in 1991. The policies of “Homo Sovietikus H. Aliyev had been effective in the socio-economic development, stabilization, entering the process of democratization, opening to the world and having a cosmopolitan and modern society structure of Azerbaijan. Azerbaijan growing process looks like a baby’s growth. Her economic and political problems still continue. But she looks to the future with hopes. Because she has rich energy resources like oil. The possible establishment of the future ‘Eurasian Union’ or the ‘Afro-Eurasian Common Market’ will increase the benefits of globalization while reducing to burdens for Azerbaijan. This article attempts to take a coloring photo of Azerbaijan’s twenty-year development process. This photo is composed of four main sections: In the first section “Aliyev’s phenomenon identity”, in the second section “Azerbaijan as a modernizing economy of the Caucasia”, in the third section “Aliyev and the Azerbaijani duo” and in fourth section “Turkey-Azerbaijan relations” are investigated and analyzed.

Keywords: *Development of Azerbaijan, new Caucasus and former USSR.*

Giriş

“Bizim tarihimiz bize bir ders olmalıdır. Tarih, her şeyi belleğinde tutar, saklar.”

Haydar Aliyev

“Kafdağı” mitolojide, dünyanın etrafını çevreleyen, en sarp yüzünde Prometheas’ın zincire vurulduğu dağdır. Kafkasya’nın aslında Kafdağı olduğu yanılması, bütün Doğu ve Batı kültürlerinde yaygındır. Kafdağı’nın arkasında cinler, periler, devler varken; gerçekte ise Kafkasya’nın etrafında, önünde ve içinde daha değişik somut unsurlar bulunmaktadır. Emperyal devletler, çok uluslu şirketler, petrol oligopolleri, internet ağları bu unsurlardan bazılarıdır.

Dünyanın kadim uygarlıklarından biri olan Azerbaycan, 20.yüzyılda iki defa bağımsızlığını (Mayıs 1918 ve Ağustos 1991)³ elde etmiş bir devlettir. Azerbaycan, ergenliğini henüz bitirmiş bir çocuğa benzemektedir. Çünkü Sovyet bloğundan ayrılıp bağımsızlığını ilan etmesinin üstünden sadece 20 yıl geçti. Haydar Aliyev,⁴ bu yirmi yılın yarısına Cumhurbaşkanı sıfatıyla damgasını vurmuştur. Bir başka deyişle, son bağımsız Azerbaycan, şimdiye kadar yaşadığı hayatın yarısını Aliyev ile geçirmiştir.

H. Aliyev, Azerbaycan’ın kalkınma merdiveninde ilk zorlu basamaklarını tırmandıran devlet adamlarından biridir. Bir başka deyişle, Azerbaycan’ın devam eden kalkınma ve refah inşasında Aliyev’in politik mühendisliği yadsınmaz. Çünkü onun ülkesi için çağdaş fikirleri ve projeleri vardı. Azerbaycan’ın, kendine özgü kozmopolit ve modern bir toplum yönünde dönüşmesinde Aliyev’in tarihsel bir rolü sözkonusudur.

Bu makalenin amacı, Azerbaycan’ın yirmi yıllık kalkınma süreci bağlamında renkli bir fotoğrafını çekmeye çalışmaktır. İyimser ve/veya karamsar açılardan bir bütün halinde ve dikkatli bakıldığında, bu fotoğrafta; geçmişten geleceğe uzanan –genelde- Kafkasya’nın ve –özelde- Azerbay-

³ Azerbaycan, her iki dönemde de bağımsızlığını Ruslara karşı ilan etmiştir. Sadece iki yıl süren ilk dönemde bağımsızlığa giden yolu açan gelişmeler; 1828 Türkmençayı Antlaşması, 1917 Bolşevik iktidarı, “Transkafkasya Komiserliği”nin kurulması, 1918 Brest-Litovsk Barış Antlaşması idi. İkinci dönem Mayıs 1920’de başladı. Bu tarihte kurulan Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti (yine bir Rus işgali sonucunda) 1991’e kadar bir Sovyet Cumhuriyeti statüsünü kazandı. Rzayev’e göre, Rusya-Azerbaycan ilişkileri, yaklaşık 200 yıl boyunca merkez-çevre ilişkileri düzeyinde devam etmiştir. (Anar Rzayev, “Rusya-Azerbaycan İlişkilerinin Ekonomi Politikası”, *Bilgesam*, Aralık 2010, s.1.)

⁴ “Haydar”, isim olarak, aslan gibi cesur, şir, gazanfer; “Aliyev” ise yüce kişi anlamına gelmektedir. Eski adı Adırcıyan/Aderbaycan olan “Azerbaycan” sözcüğünün ise, “Aser/ler yurdu” demek olduğu bilinmektedir. Azerbaycan’ın “baycan” eki de “zenginlerin oturduğu yer” demektir.

can'ın ters talihi ve Aliyev'in bu ters talihi değiştirici tarihsel rolünün yanı sıra, Azerbaycan'ın dünya ekonomisindeki yeri ve bu ülkenin Türkiye için ne anlam ifade ettiği gibi boyutlar bir arada görülebilir.

1. H. Aliyev İçin Biyografik Bir Hatırlama

“Özgürlük ve bağımsızlık her insanı zengin eder / her insanın zenginliğidir.”

H. Aliyev

Her konjonktür, kendi koşullarını ve fırsatlarını yarattığı gibi kendi liderini de yaratır. H. Aliyev de, iki kutuplu denilen ekonomi-politik haritanın ve kodlarının değiştiği bir konjonktürün ürünüdür. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB, kısaca SB), reel sosyalizmin çözülüş ve çöküşünü bizzat yaşadı. Bunun sonucunda Azerbaycan, diğer SB uydusu ülkeler gibi küreselleşme rüzgarını arkasına aldı ve SB'nin 1990'ın başında sonuçlanan dağılma (dezenteegrasyon) sürecinde, bağımsız ve birleşmiş bir Azerbaycan (enteegrasyon) olarak doğdu. Ancak kimine göre 'doğum' normal değil, sezeryanla gerçekleşti.⁵ Hangi yolla olursa olsun, doğan 'bebeğin' hedeflenen sağlıklı büyüme sürecinde Aliyev görev aldı.

Dünyayı iki kutuplu yapan 'Soğuk Savaş' bittiğinde H. Aliyev gibi, -genel kanaatlere göre- 'sıcak' ve 'barışçı' politikacılar ortaya çıkmaya başladı. Aliyev 30 yıllık etkin politik hayatıyla, Azeri halkının milli lideri ve Türk dünyasının da önemli devlet adamlarından biri sayıldı. Onun kişisel geçmişi⁶ incelendiğinde, aslında SB'nin başlangıç dönemleri ve onun ardılı olan bağımsız Azerbaycan'ın yakın tarihi de incelenmiş olacaktır.

⁵ Bir başka deyişle, 15 cumhuriyetten ve resmen tanınmış 126 uyruktan oluşan SB'nin dağılışı, Kafkasya hariç, genellikle, 'dostça bir boşanma' şeklinde oldu. Milliyetçi taleplerin patlaması sonucunda Transkafkasya, bir 'barut fiçisi' haline geldi. [İbrahim Bakırtaş, "Dönüşüm (Geçiş) Ekonomileri", *Dünya Ekonomisinden Seçme Konular*, F. Öztürk ve F. Çelebioğlu (haz.), Seçkin Yayınevi, Ankara, 2006, s. 241-65.] Sert ve hızlı dağılma, daha sonra, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) adı altında kolay ve ılımlı düzeyde farklı bir birleşmeye dönüştü. Ayrıca her bağımsız devlet için 'iç enteegrasyon' fırsatları elde edildi. Buna göre, bir bakıma dağılma içinde birleşme gerçekleşti.

⁶ (H. Aliyev: Doğumu 1923 Nahçıvan; ölümü 2003 ABD.) 1993'te ülkede kriz ve iç savaş olasılığı nedeniyle bağımsızlığı tehlikeye düşen Azerbaycan'ı istikrara kavuşturmak amacıyla halk Aliyev'in Devlet Başkanı olmasını istiyordu. Aliyev, Milli Meclis'in kararıyla Azerbaycan Cumhurbaşkanı olarak göreve getirildi [H. Aliyev'den önceki ve görevleri oldukça kısa sürmüş iki Cumhurbaşkanı var: A. Mutallibov (1991-1992) ve E. Elçibey (1992-1993). H. Aliyev'in (1993-2003) yerine oğlu İ. Aliyev (2003-2008, 2008-2013, 2013-) geçmiştir]. Kısa bir süre sonra yapılan genel seçimlerin sonucunda Cumhurbaşkanı oldu. 1998'de genel seçimlerde ikinci kez Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçildi. 2003'teki seçimlerde aday olması istense de sağlık sorunlarından dolayı kabul etmedi; onun yerine oğlu İlhami Aliyev'i önerdi ve Cumhurbaşkanı seçilmesini sağladı. Etkili politik faaliyetlerinden dolayı yerli ve yabancı olmak üzere birçok ödül, nişan ve fahri doktora unvanına sahip oldu. Birkaç kez Sovyetlerin 'Lenin Nişanı' ile 'Kırmızı Nişanı'nı alan Aliyev, iki defa 'Sosyalist Kahraman' ilan edildi. (Ayrıca, 1999'da Türkiye'nin o zamanki Cumhurbaşkanı S. Demirel tarafından kendisine "Atatürk Barış Nişanı" lâyik görüldü.)

Bir liderin nasıl bir özelliğe sahip olduğunu, ülkesi için geliştirdiği fikirlere, uyguladığı politikalara ve sahip olduğu siyasal birikime bakarak anlamak mümkündür. Aliyev, 1993'ten 2003'e kadar Cumhurbaşkanı olarak yönettiği Azerbaycan için bir 'fenomen' liderdir. Çünkü O, ülkesine bir kalkınma ufku açmış, halkının kazandığı bağımsızlık ve özgürlük ruhunu canlı tutmuş ve dış dünyayla ilişkilerine bir ivme sağlamıştır. Bu çerçevede, Aliyev'in karakteristik özellikleri şöyle ifade edilebilir: Karizmatik, kalkınmacı, pragmatik, vizyoner, liberal, maneviyatçı, cumhuriyetçi, bağımsızlıkçı, Homo Sovyetikus...

H. Aliyev, aynı zamanda dünya liderleriyle karşılaştırılmaya müsait bir şahsiyetti. Örneğin, -SB'nin son Devlet Başkanı- M. Gorbaçov gibi Sovyet değerlerini içselleştirmiş fakat ülkesinin çıkarları uğruna değişimin önünde engel olmamıştır. Denilebilir ki, O, 'Azerbaycan'ın Gorbaçovu' idi.

2. Kafkasya'nın Değişen ve Gelişen Ekonomisi

"İktisadiyatı güçlü olan devlet her şeye kâdirdir."

H. Aliyev

S. İlhan der ki: *"Kafkasya; Avrupa, Asya, Afrika kıtalarının buluşma noktasındaki menteşe, bu menteşe üzerine vurulmuş kilit ve kilidi açan anahtarı değerindeki Anadolu'nun bir uzantısı ve bütünleyicisidir."*⁷

İşte Azerbaycan, böyle bir menteşenin bir bileşenidir. Azerbaycan, dünyanın bir tarafı dağılırken bir tarafının birleştiği çelişkili bir konjonktürün ürünlerinden biridir. Azerbaycan, Sovyet-sosyalist (kimine göre komünist) düzeni altında ve SB'nin bir parçası iken merkezi planlama⁸ ile yönetiliyordu. 'Dışa açıklık' politikası (glasnost), sosyalizmden kapitalizme evrilmenin ilk adımlarından biri olurken, enflasyon ve hayat pahalılığının artmasının bir sonucu olarak, bir süre 'içeride açlık' sorunu olarak yankı buldu. Bu genel gelişmeler, yeni Azerbaycan'ın Aliyev önderliğinde yüksek derecede *ekonomi-politik* bir performans göstermesinde fırsatlara dönüştürüldü.

⁷ Aktaran; Samir Guliyev, *Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan-ABD İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004.

⁸ Bu sistem, felsefi temelleri Marx'ın, kapitalizmi eleştiren, piyasa ve sömürüyü reddeden komünist düşüncelerine ve SB'de Marxizmin bir yorumu olan Leninizme dayanıyordu. (Merkezi planlama sisteminin iktisadi ve sosyo-politik çöküş nedenleri hakkında bkz. Bakırtaş, a.k. 2006.)

2.1. İktisadi Performans

Azerbaycan, dünyanın sayılı petrol ülkelerinden biridir. Petrol,⁹ Azerbaycan ekonomisinin şah damarıdır. O damar milli ekonomiyi beslemektedir. Özellikle iktisadi performansını petrole borçludur. Azerbaycan, H. Aliyev döneminde (1993-2003) ciddi bir ekonomik performans göstermeye ve Kafkasya'nın da (bölgesel) 'yıldız ekonomisi' olmaya başlamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesine paralel olarak bir kalkınma ivmesi kazandığı, aşağıda özeti verilen gelişmelerden anlaşılabilir.¹⁰

i- Yeniliklere hızla uyan Azerbaycan, SB'nin dağılması ile uzmanlaşma ve işbölümüne dayalı ekonomik yapılanmanın sona ermesine, Ermenistan Savaşı ve Çeçenistan Sorunu nedeniyle ülke sanayisi için gereken ara mallarının ithalat yollarının kapanmasına rağmen bütün bu darboğazları aşmayı başarmıştır.

ii- Uygulanan iktisat politikaları sayesinde, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)'nin reel düzeyi 1996'da (1988 yılından beri) ilk defa %1,3 artmıştır. 1996-2005 yılları arasında GSYH'deki artış %368 (yıllık ortalama %12) olmuştur.¹¹ 1995'te GSYH 2.4 milyar ve kişi başına gelir 323 dolar iken, 2003'e gelindiğinde bu rakamlar sırayla 7.1 milyar ve 865 dolar olarak gerçekleşmiştir (bkz. Tablo 1).

iii- SB döneminin sona ermesi ile birlikte, ülkenin GSYH yapısı da değişmiştir. Bağımsızlığın gerçekleştiği yıl olan 1991 yılında sanayi sektörünün GSYH'ye katkısı %23,6 iken, 2003 yılında bu oran %37,8'e yükselmiştir. Ticaret, inşaat, ulaştırma ve haberleşme sektörlerinin de GSYH'deki payı bağımsızlık sonrasında yükselmiştir. Sanayi sektörünün GSYH'deki payı artarken, tarım sektörünün payında da düşüş (1991'de %30,4; 2003'te

⁹ BBC'nin açıkladığı gibi; 1828'de Türkmənçay Anlaşması ile Azerbaycan olarak anılan bölge, Rusya ve İran arasında paylaşıldı. Rusya elinde kalan Kuzey Azerbaycan'da 1848'de dünyanın ilk petrol kuyusu açıldı. 20. yüzyılın başında Azerbaycan dünya petrolünün neredeyse yarısını sağlıyordu. Azerbaycan, 1994'te İngiliz petrol şirketi BP'nin başını çektiği uluslararası bir konsorsiyum ile 7.4 milyar dolarlık bir sözleşme imzaladı (BBC "Ülke Rehberi: Azerbaycan", 3 Mart 2011).

¹⁰ Bkz. A. Oya Benli, *Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu*, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İGEM, Ankara, 2008; DEİK, *Azerbaycan Ülke Bülteni*, Ankara, Temmuz 2008; Zahid Mamedov ve Ahmet Yeman, "Azerbaycan'ın Kredi ve Para Sistemi, Günümüzdeki Özellikleri ve Gelişme Yönü", *Maliye-Finans Yazıları*, Nisan 2010, S. 87; Tuğrul Somuncuoğlu, *Azerbaycan Ülke Raporu*, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İGEM, 2011.

¹¹ GSYH büyüme hızı, dağılıma, savaş ve kapitalist düzene geçiş sancıları nedeniyle 1993'te %-23,1; 1994'te %-19,7; 1995'te %-11,8 olarak gerçekleşmiştir. Mayıs 1994'te gerçekleştirilen ateşkes sonrasında ancak 1996 yılının ortasından itibaren büyüme başlamış, %1,3'lük pozitif büyüme hızına ulaşılmıştır. 1999-2003 yılları arasında GSYH ortalama artışı ise %9,2'dir. İstikrar sayesinde 2007'de GSYH büyüme hızı %25 -bu bir rekordur!-; 2008 ve 2009 yıllarında ise %10,8 ve %9,3 olmuştur.

%13,1) gözlenmiştir. 2008’de GSYH’nin sektörel pay dağılımı; sanayi % 57,4; tarım % 5,9; ticaret % 6,0; inşaat % 7,6; ulaştırma % 5,1; haberleşme % 1,9 ve diğer sosyal hizmet ve vergiler % 16,2 olarak gerçekleşmiştir.

iv- Azerbaycan için politik bağımsızlıkla birlikte ‘parasal bağımsızlık’ da şarttı. Bu amaçla, 1993’te SB ortak para birimi Ruble tedavülden kaldırılmaya ve Azeri para birimi olarak Manat ile değiştirilmeye başlandı. Kısa vadede para hacmi, kredi, enflasyon ve devalüasyon arttı. Şubat 1995’te Cumhurbaşkanı Aliyev “*Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Dövizin İdare Edilmesi ve Liberalleşmesi*” ile ilgili kararnamayı kabul etti ve ‘Ülkenin Tek Para Fonu’ kaldırıldı. Para alanındaki gelişmelerden biri de milli banknotların Şubat 2005’te “Paranın nominal değerinin değiştirilmesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Kıymetlerin Ölçüsü” ile ilgili karardır. Buna göre (5000 Eski Manat = 1 Yeni Manat) ölçüsü getirildi.

v- Yeni Azerbaycan’da ortalama ücretler 1995-2004 yılları arasında 7,6 kat (yani %760 oranında) artmıştır. Ücretlerdeki bu sıçrama, bireysel banka mevduatlarında ve özel sektörün kredi talebinin karşılanmasında rol oynamıştır. Özel sektör, genel ekonominin 2/3’ünü temsil etmeye başlamıştır.

vi- Azerbaycan’ın dış ticaret hacmi, Aliyev’le kazanılan politik ve iktisadi istikrarla birlikte artmaya başlamıştır. 1995-1999 yılları arasında ithalat ihracatı; 2000-2002 yılları arasında ise ihracat ithalatı aşmıştır. Örneğin, 1998’de yaklaşık 600 milyon dolarlık ihracata karşılık 1.1 milyar dolarlık ithalat; 2002’de ise 1.7 milyar dolarlık ithalata karşılık 2.2 milyar dolarlık ihracat gerçekleşmiştir [Azerbaycan bu dönemde en fazla ihracatı İtalya (%48) ve Türkiye (%12) ile, en fazla ithalatı da Rusya (%15) ve Batı Avrupa (%30’dan fazla) ile yapmıştır. Başlıca ihracat kalemleri petrol ürünleri (%80+) iken, başlıca ithalat kalemleri ise makine ve metaldir (%40+)].

vii- İktisadi darboğazların aşılmasında, Azerbaycan’da üretimi ve katma değer yaratması yönleriyle baştan beri ‘petrol ekonomisi’ yaşamsal bir rol oynamıştır. Yüksek petrol üretimi ve mevcut petrol rezervleri iktisadi istikrar ve kalkınma için adeta ‘sigorta’ özelliğini taşımıştır. Ciddi bir petrol yatırımcısı olan Azerbaycan 2005’ten itibaren GSYH’ye yansıyacak petrol gelirleri ile yeni bir döneme girmiştir [Önümüzdeki 15 yıl içinde (2020’ler) 50 milyar \$ petrol geliri bekleyen ülke somut ve uygulanabilir projelerle bu geliri halkın yaşam standardının yükselmesine harcayacak hedefler için çalışmaktadır].

viii- ‘Doğrudan yabancı yatırımlar’ (FDI) Azerbaycan’ın iktisadi canlanmasında anahtar rolü oynamıştır. 1993-1994 arasında Azerbaycan’a FDI

girişi nedeysse sıfır iken, Aliyev’le istikrarın sağlanması sonucunda, özellikle petrol çıkarma ve işleme sektörlerine yönelik olarak 1995’ten itibaren artmaya başlamıştır (Örneğin, 1996’da 500 milyon dolar olan FDI, 1997’de iki katına çıkmıştır. Rusya krizinin de etkisiyle 2000-2001 arasında FDI oldukça düşmüş fakat 2004’te 5 milyar dolar ile zirveyi yakalamıştır).

ix- Ülke ekonomisi çift yapıdadır: Bir yandan petrol ve ona bağlı hizmetler ile müteahhitlik sektörlerinde hızlı bir gelişme eğilimi, diğer yandan petrol dışı sanayi sektörlerinde yatırım eksikliği gözlenmektedir. Bunun sonucunda petrol-dışı sektörlerde düşük istihdam, yetersiz vergi geliri ve ihracat dolayısıyla da ithal ürünlerinde rekabetle başa çıkamama gibi sorunlar yaşanmaktadır.

x- Özel yerli ve yabancı sermayenin iç ve dış dinamikler halinde ülke ekonomisini beslemesinin doğal sonucu olarak döviz rezervleri artarken dış borçlanma düşmüştür.

Tablo 1. Aliyev Döneminde Azerbaycan’ın Temel Ekonomik Göstergeleri (1995-2003)

Yıl	GSYİH (Milyar \$)	Kişi Başına Gelir (\$)	Büyüme Oranı (%)	Enflasyon Oranı (%)	İhracat (Milyon \$)	İthalat (Milyon \$)
1995	2.4	323	-11,8	411,8	637	668
1996	3.4	420	1,3	19,9	631	961
1997	3.9	506	5,8	3,7	781	794
1998	4.1	537	10,0	- 0,8	606	1.077
1999	4.0	508	7,4	- 8,5	929	1.036
2000	4.9	618	11,4	2,2	1.744	1.172
2001	5.7	715	9,9	1,6	2.314	1.431
2002	6.1	756	10,6	2,8	2.167	1.665
2003	7.1	865	11,2	2,1	2.592	2.626

Kaynak: T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, “Azerbaycan: Temel Ekonomik Göstergeler”, 2004.

2.2. Sosyo-Ekonomik Arızalar

Bütün bu mutlak/görece olumlu gelişmelere karşın, Azerbaycan, kısmen Aliyev döneminden kalma, kısmen günümüze özgü olarak etkisini sürdüren ciddi sosyo-ekonomik ‘arızalar’ yaşamaktadır. Bu arızaların bir bölümü yapısal (strüktürel) olup bir bölümü de arızidir (konjonktürel). Söz konusu bu arızalardan bazıları şöyledir:

i- Ülke ekonomisinin makine-teçhizat denilen sermaye mallarına oldukça bağımlı olması,

- ii- Mali piyasaların düşük derecede gelişmiş olması,
- iii- “Hollanda hastalığı”¹² tehdidinin var olması ve cari açıkları arttırması,
- iv- Sektörel dengesizlik (petrol-dışı sektörlerin yeterince gelişmemesi),
- v- Bölgesel dengesizlik (Bakü düzeyinde gelişmiş başka şehrin olmaması),
- vi- Gizli işsizlik,
- vii- Yoksulluk,
- viii- Adaletsiz gelir bölüşümü,
- ix- Rüşvetleşme, vb.

3. H. Aliyev ve Azerbaycan İkili: Geçivermiş Gelecek

“Haydar Aliyev halkın gözünde gerçekten daha ziyade sembol idi, Azerbaycan’ı felaket labirentinden çıkaracak geleceğe yönelik şahıstı.”

Dilara Seyidzade

H. Aliyev’in Azerbaycan’ın politik ve iktisadi tarihine vurduğu damgayı, miladi anlamda, -Aliyev öncesi ve sonrası ile birlikte- üç dönem olarak ayırmak mümkündür.

3.1. H. Aliyev Öncesi (Sovyet Dönemi)

Azerbaycan’ın 20 yıl önceki geçmişini Sovyet döneminde aramak gerekir. Carlo, SB’nin¹³ sosyo-ekonomik karakteri üzerine geliştirilen pek çok tezi tartışmış ve şu sonuca varmıştır:¹⁴ SB’de, görünüşte sosyalizmi hatırlatan kendine özgü bir sınıflı toplum vardır; fakat saf haliyle ne sosyalizm ne de kapitalizm bulunur. Bunların yerine ‘bürokratik kolektivizm’ nitelemesi daha uygundur. Ayrıca Carlo, SB tarihini dört temel aşamaya ayırmaktadır:

¹² Hollanda 1960’lı yılların sonunda Kuzey Denizi’nde zengin doğal gaz yatakları buldu ve OPEC krizinin patladığı dönemde (1970’ler) ciddi bir döviz girişine ve dolayısıyla zenginliğine sahne oldu. Ancak kısa bir süre sonra ülke parası Florin yaşanan döviz bolluğu nedeniyle aşırı değerli hale geldi ve bu nedenle ithalat ucuzlayarak artmaya ve rekabete açık ulusal sanayi ürünleri ihracatı daralmaya başladı. Böylece Hollanda sanayisi önce rekabet edemez, sonra üretemez hale geldi. Literatürde bu durum, ‘doğal gazın keşfiyle başlayan zenginleşme sürecinin sanayisizleşmeyle son bulması’ anlamında ‘sanayisizleşme süreci’ yani ‘Hollanda hastalığı’ olarak tanımlanmaktadır (Buna göre, petrol zenginliği, Azerbaycan’ın para birimi Manat’ı değerli kılarak ithalat akışını daha da hızlandırması halinde cari dengeyi bozarak her an iktisadi krizlere davetiye çıkarabilir).

¹³ Lenin, SB’yi kurdu. Stalin SB’yi II. Paylaşım Savaşı’nda Hitler Almanyası’na karşı korudu; ‘devrimci diktatör’, saygın, otoriter ve karizmatik bir liderdi. Ondandır gelen liderler, Kruşçev ve Brejnev, Batı ile kurdukları ‘yumuşama’ (detant) politikalarına, hinterlanda karşı yürüttükleri askeri saldırı stratejilerine ve ‘Nomenklatura’nın (ayrıcalklı-yeni sınıfın) temsilcileri olmalarına rağmen başarılıydılar.

¹⁴ Antonio Carlo, *Sovyetler Birliği’nin Sosyo-Ekonomik Karakteri*, Çev. E. Adıgüzel, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985, s. 93-94.

i- Emperyalist kuşatmanın başladığı sosyalist devrim ve iç savaş aşaması (1917-1920);

ii- Komünist Parti'nin (KP) tepesine oturduğu devletle kaynaştığı ve kitlelerden koptuğu bürokratlaşma aşaması (1920-1928);

iii- Bürokrasinin üretim aygıtının sahipliğini ele geçirdiği ve kendini sınıf olarak pekiştirdiği, dolayısıyla en uzun ve sistemin çelişmelerle sürdüğü evre olan bürokratik kolektivizm aşaması (1928-1965);

iv- 1965 reformlarıyla başlayan ve hâlâ devam eden kapitalizmin yeni inşası aşaması.

Bu son aşama, SB'nin son KP Genel Sekreteri- Devlet Başkanı Gorbaçov'un ve Dışişleri Bakanı E. Şevardnadze'nin "*glasnost + perestroyka + demokrasi*" reform paketini açmasıyla ete-kemiğe bürünmüştür. İdarenin kumandasından piyasanın "sihirli ve görünmez eli"ne giden süreç zor ve çelişmeli bir süreç olmuştur. D. Perinçek'in vurguladığı gibi, Perestroyka, "*SB için; tıkalı ekonominin rekabete dayalı canlandırma aygıtı iken, uluslararası kapitalizm açısından ise SB'nin dünya pazarıyla bütünleşmesi yöntemi*"¹⁵ anlamına gelmektedir.

Batı'da sempatiyle zikredilen 'Gorbi Reformları', Sovyet sosyalizminin çöküşünü simgelemektedir. Sovyet sosyalizminin neden çöktüğü ve aralarında Azerbaycan'ın da bulunduğu birkaç bağımsız-kapitalist devleti doğurduğuna ilişkin bazı çarpıcı yorumlar vardır. Bu yorumlardan biri dünya ekonomi-politiği açısından da özel bir önem taşımaktadır. Örneğin, Y. Küçük'e göre; "*Sovyet sosyalizmi en çok boş zamanı arttıramamakta ve hoş zamana çevirememekte başarısızlığa uğradı. Yeni düzen, burjuva düzeninden ayrı bir boş zaman kullanımı yaratamadı ve hoş zamanın teori ve pratiğini geliştiremedi.*"¹⁶

3.2. H. Aliyev Dönemi (1993-2003)

Azerbaycan'ın bugünkü gelişme çizgisi, SB birikimi boyunca izlenmektedir. Azerbaycan'ın toplam gelişmesinde SB birikiminin payı bulunmaktadır.

H. Aliyev'in 1993'te Cumhurbaşkanı olması ile birlikte, kazanılan politik bağımsızlığın pekiştirilmesi ve politik belirsizliğin yerini istikrara

¹⁵ Doğu Perinçek, *Stalin'den Gorbaçov'a*, 2.b., Kaynak Yayınları, İstanbul, 1990.

¹⁶ Yalçın Küçük, *Sovyetler Birliği'nde Sosyalizmin Çözülüşü*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.

bırakması sağlandı. Aliyev'in 1998 ile başlayan ikinci döneminde ise ekonomide üç önemli hedef doğrultusunda reformlara hız verildi:¹⁷

i- Liberal-demokratik yönlü piyasa prensiplerine dayanan bir iktisadi yapının oluşturulması.

ii- Ülkenin temel enerji kaynağı olan petrol ve doğal gaz rezervlerinin işlenmesi.

iii- '3. Dünya ekonomisi' ile küresel ve bölgesel ölçekte bütünleşmenin (entegrasyon) gerçekleştirilmesi.

Abdullazade vd. yazarlara göre,¹⁸ Aliyev'in 10 yıllık Cumhurbaşkanlığı dönemi (1993-2003), istikrarın garantisi sayılmaktadır. Öte yandan, Akhundov da anarşiye işaret etmektedir.¹⁹ Gerçekten de Sovyetlerden devralınan 'kaos' ve 'paradoks' parantezine sıkışan iç ve dış ekonomi-politik sorunlar Azerbaycan'ın peşini bırakmamıştır. İnsan hakları ihlalleri konusunda da Azerbaycan uluslararası toplum tarafından izlemeye alınmıştır. Bunun nedenlerinden biri, 'demokrasi açığı'na dayalı ve girişimcilik ruhunu bastıran Sovyet mirasının kapitalist dönüşüm sürecinin başında Azerbaycan'a yansmasıdır. Aliyev, ülkesini uluslararası sistemle bütünleştirmede hızlı ve merkezi bir rol oynamıştır.²⁰

3.2.1. H. Aliyev Azerbaycan'ın Kalkınması İçin Neler Başardı?

Aliyev döneminde -moda deyimle- bir 'Azerbaycan baharı'nın yaşandığından sözedilebilir. Aliyev, politik, iktisadi, diplomatik ve daha birçok alanda önemli reformlar gerçekleştirdi.²¹

i- Politik ve anayasal alanda: Aliyev, devlet başkanı olduğunda, ülkesinde sivil bir anayasa ve çağdaş bir demokrasinin yerleşmesine özel bir önem verdi. 1995'te, 'güçlü başkanlık sistemi'ne dayalı bağımsız Azerbaycan

¹⁷ Osman N. Aras, "Azerbaycan Ekonomisi ve Dönüşüm Süreci", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.19, 2003-2004, s.13-vd.

¹⁸ Fatma Abdullazade, Elesgerov Fuad, Alirzayev Ali, Gafarov Tahir, vd., "Azerbaijan Republic 1991-2001", R. Mehdiyev (Ed.), <http://www.heydar-aliyev.org/>.

¹⁹ Fuad Akhundov, "34 years of our multientury history", <http://www.heydar-aliyev.org/>.

²⁰ Sovyet mirası bu tür ülkelerde girişimcilik ruhunun zayıflatılması başta olmak üzere demokratik taleplerin tankla karşılık bulduğu bir psikolojik ortam yaratmış olabilir. Aliyev etmeni, ülkede darbe psikolojisini ve pratiğini ortadan kaldırmıştır (Bkz. Mehmet Dikkaya ve Adem Çaylak, "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar", *OKA*, C.3, S. 5, 2008, s. 131-vd.).

²¹ Bu reformlar hakkında verilen bilgiler büyük ölçüde Haydar Aliyev Resmi Web Sitesi'ne dayanılarak özetlenmiştir. Bkz. http://www.heydar-aliyev.org/index_en.jsp

anayasası kabul edildi.²² Çağdaş anlamda hükümet organları şeması, insan hakları hukuku, politik partiler düzeni, demokratik seçim sistemi belirlendi.

ii- İktisadi alanda: Aliyev dönemi başladığında ‘piyasa ekonomisi’nin kurallarına göre hareket edildi. Aliyev, iktidara geldiğinde (1993’te) GSYH %20-23 oranında düşmüştü. ‘Keynesçi’ acil önlemlerin alınmasıyla, Azerbaycan’da toplam talep yeniden canlandırıldı, sanayileşme hızlandı, petrol ve elektrik-elektronik sektörlerinde yatırımlar arttı, tarım sektörü traktörlerle modernize edildi, hizmetler sektörü genişletildi. Böylece GSYH, 1998’de %10 oranında arttırılmış oldu. 1997-2002 yılları arasında sadece sanayi sektörü üretimi %24 oranında arttı. Azerbaycan, diğer geçiş ekonomileri gibi 1992-1995 arasında %100’lerden başlayarak %1700’leri aşan hiper enflasyonlarla yaşıyordu. Aliyev’in ikinci döneminde ılımlı-düşük enflasyon (1996’da %20; 2003’te %2) gerçekleşti. Makro ekonomide istikrar, sanayide büyüme ve özelleştirme²³ konularına öncelik verildi. Azerbaycan, ‘asrın anlaşması’ adı verilen ve dünyanın en güçlü 7 ülkesinin 11 petrol şirketi ile 1994’te imzaladığı anlaşma sayesinde Hazar denizini ve enerji kaynaklarını²⁴ dünyaya açarak önemli bir küresel ‘oyuncu’ haline geldi.

iii- Yabancı sermayenin girişi alanında: ABD, ekonomide istikrar sağlayan Aliyev etmeni sayesinde, 2000-2002 yılları arasında, Azerbaycan’ın en çok ihtiyaç duyduğu üç yıllık dönemde, petrol dışı sektörlerle yaklaşık 40 milyon dolarlık ‘yabancı sermaye’ ile katkıda bulundu. Bu tür bir katkıyı İngiltere 26, Türkiye ise 64 milyon dolar ile yapmıştır. 2002’de Azerbaycan’da toplam yabancı sermaye miktarı; genel sanayi için 6.5 milyar dolar, petrol sanayisi için ise 5.8 milyar dolar olarak gerçekleşti.²⁵

iv- Sağlık ve sosyal güvenlik alanında: Nüfusun sağlığının korunması, Aliyev’in en büyük reformlarından biridir. Tıbbi tedavi alanında ABD, Rusya ve çeşitli Avrupa ülkelerinin ilgi ve deneyimlerinden yararlandı. Farmakolojik faaliyetler, özel tıbbi tedaviler ve sağlık sigortası üzerine yeni yasalar çıkarıldı. Bulaşıcı hastalıklar ve kronik alkolizm ile mücadele

²² Kasım 1995’te kabul edilen anayasa Ağustos 2002’de bir referandumla yenilendi.

²³ 2003’te, 700’den fazla sanayi kuruluşu ve 120 tarımsal girişim, 350 inşaat şirketi ve binlerce küçük işletme özelleştirme kapsamına alındı. 1500 civarında devlet işletmesi 5.3 trilyon AzM ile kiraya verildi. Özelleştirme reformlarının başarılı olduğu ve böylece Azerbaycan’ın iktisadi krizi aştığı ve hızlı kalkınmaya geçtiği iddia edilmiştir (Bkz. Akhundov’dan aktaran, heydar-aliyev.org web sitesi).

²⁴ Azerbaycan, 2002 yılının sonunda 24.5 milyon ton petrol ve 3.5 milyon m³ doğal gaz üretti (Bkz. Akhundov’dan aktaran, heydar-aliyev.org web sitesi).

²⁵ Guliyev, a.k. 2004.

programları uygulandı. Tıp alanında çok sayıda bilimsel araştırma enstitüleri ve eğitim okulları açıldı. Aliyev 1994'te UNICEF ile işbirliği programını imzaladı. Kamu Sağlığı Bakanlığı bütçesi genişletilerek emekliler ve zayıf gruplar için uluslararası standartlarda yeni sosyal yardım önlemleri alındı. 2001'de çıkarılan "Azerbaycan'da Emeklilik Maaşı Reformu" ve "Devlet Sosyal Sigorta Sisteminde Bireysel Kayıt", piyasa ekonomisine uygun olarak yasallaştırıldı.

v- Diplomatik alanda: Aliyev açısından dış politika, Azerbaycan'ın dünya devletleri ve uluslararası örgütler²⁶ tarafından tanınabilirliğini sağlamak ve Karabağ çatışmasında Azerbaycan'ın haklılığını Birleşmiş Milletler (UN) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Komisyonu (CSCE) nezdinde²⁷ dünyaya duyurmak anlamına gelmiştir. Aliyev, ABD'yi ilk ziyaret eden devlet başkanıydı. Gerçekleştirdiği sosyal reformlarla Aliyev, ülkesini Avrupa Konseyi üyesi yaptı. Batılı devletlerle ikili ve çoklu antlaşmalar imzalayarak, Batı'nın Azerbaycan'a karşı önyargısını fiili olarak kırmayı başardı.

vi- Askeri alanda: Ordu baştan sona reformize edilerek, öncelikle sınırdaki tehlikelere karşı askeri kuvvetler sayısal olarak arttırıldı, modern savunma silahları satın alındı, askeri bilim çalışmalarına hız verildi, askeri birimlerde profesyonel yönetim benimsendi, ayrıca, askeri eğitim için Avrupa, Çin, Türkiye gibi ülkelere öğrenci gönderildi.

vii- Uluslararası mali örgütler ile teması alanında: Azerbaycan, bağımsızlığını kazandıktan hemen sonra, Aliyev'in özel temasları sonucunda 1992'de Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (WB) gibi en büyük uluslararası finans örgütlerine üye olmaya ve özel temaslar kurmaya başladı.²⁸ Aliyev, ülkenin kalkınması için dış kredilerin de önemli olduğuna inanıyordu.²⁹ WB, 1992-1998 yılları arasındaki Azerbaycan'daki faa-

²⁶ Azerbaycan'ın tam üye olduğu/gözlemci olarak katıldığı uluslararası örgütler şunlardır: ADB, BSEC, CE, CICA, CIS, EAPC, EBRD, ECO, FAO, GCTU, GUAM, IAEA, IBRD, IDA, IDB, IFAD, IFC, IFRCs, ILO, IMF, IMO, Interpol, IOC, IOM, IPU, ISO, ITU, MIGA, NAM, OAS, OIC, OPCW, OSCE, PFP, SECI, UN, UNCTAD, UNESCO, UNIDO, UNWTO, UPU, WCO, WFTU, WHO, WIPO, WMO, WTO, vb.

²⁷ Dağlık Karabağ'ın çözümü için düzenlenen 1994 Budapeşte, 1996 Lizbon, 1999 İstanbul Zirveleri'nde Azerbaycan tezleri savunulmuştur. 1993-2000 yılları arasında Aliyev, çeşitli devlet başkanlarının yanı sıra OSCE ve Minsk Grubu temsilcileriyle yüzlerce toplantı gerçekleştirdi.

²⁸ Ayrıca bkz. Elçin Süleymanov, "Azerbaycan'ın Uluslararası Mali Kurumlarla İlişkileri", *Journal of Qafqaz University*, No 18 , Vol.1, 2006; Alkan Soyak ve Nesirova Zenfira, "The Consequences of IMF's Policies in the Globalization Process: The Case of Azerbaijan", Qafqaz University 2003, MPRA Paper, 2009.

²⁹ Bu nedenle, 3-5 Aralık 1995 tarihlerinde yabancı yatırımların ve kredilerin Azerbaycan ekonomisine çekilmesi, yabancı ortakların bulunması, onlarla karşılıklı yararlılık ilkelerine dayalı ilişkilerin

liyetleri sırasında Azerbaycan Hükümeti ile sıkı işbirliği içinde olmuştur. 1994-2002 yılları arasında Azerbaycan'ın uluslararası mali kuruluşlardan aldığı krediler şöyledir: IMF'den 672.5; WB'den 565; Uluslararası İktisadi İşbirliği Fonu'ndan 440; Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Fonu'ndan 348; İslam Kalkınma Bankası'ndan 272.5 milyon dolar.³⁰

viii- Toplumsal ve kültürel hayat alanında: Aliyev iktidarı süresince ulus-devlet mantığına uygun olarak bir 'Azerbaycan kimliği'nin³¹ geliştirilmesine destek verdi. Aliyev döneminde, nüfus miktarı ve yoğunluğu fazla olan Bakü ve Nahçıvan ağırlıklı olarak, yeni yüksek okullar, müzeler,³² tiyatrolar, kütüphaneler, Devlet Senfoni Orkestrası, vb. açıldı, festivaller düzenlendi. Şehir hayatının kültürlü ve dinamik olmasına özen gösterildi. Aliyev dönemi, Sovyet birikiminin bir devamı olarak, bir tür 'yeni kültür rönesansı' olarak tarihe geçmiştir.

3.2.2. H. Aliyev Azerbaycan'ın Kalkınması İçin Neler Başaramadı?

i- Politik alanda: Aliyev, gelişen -Doğu toplumlarına özgü olan- 'lider demokrasisi'nin bir parçası oldu; onu değiştirip ülkesinde kurumsal demokrasiyi yerleştiremedi.³³ Demokrasiye -sancılı- geçiş çabası, beraberinde demokrasiye aykırı olan rüşvetleşme ve yozlaşma gibi ahlâk dışı faaliyetler demek olan 'kleptokrasi'yi getirdi.

ii- İktisadi alanda: Evrensel bir refah göstergesi olarak, kişi başına düşen GSYH'yı Avrupa Birliği ortalamasına yaklaştıramadı. Ülkesi petrol zengini idi, fakat bu zenginliği devletten alıp halkına yansıtamadı. Buna bağlı olarak, yoksulluğu, dilencililiği ve gelir bölüşümü adaletsizliğini yok edemedi.

iii- Bilim ve teknoloji alanında: Sosyalist sistemden kapitalist-piyasacı sisteme geçişte, bilim ve teknoloji ihmal edildi. Üniversitelerde bireysel

---

kurulması amacıyla WB'nin Paris'teki binasında düzenlenen "Azerbaycan için yatırımlar" konulu uluslararası konferansın açılış töreninde konuşma yaptı.

³⁰ Elçin Süleymanov, "Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-IMF İlişkileri", *Journal of Qafqaz University*, Spring, No. 9, 2002.

³¹ Rustomov, "oluşumcu" (konstrüktivist) açıdan kimlik sorununu incelediği doktora tezinde Azerbaycan kimliğinin üç temel sütunu olduğuna vurgu yapmaktadır: Bu sütunlar; 'İslam ve modernleşme sentezi', 'Türkçülük' ve 'Azerbaycanlılık'. (Rafiq Rustomov, *Azerbaycan Dış Politikasında Kimlik, Tehdit Algılaması ve Güvenlik Yaklaşımları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008).

³² Dünyanın belki de ilk ve tek "minyatür kütüphanesi" Bakü'de bulunmaktadır.

³³ Azerbaycan'ın Washington eski Büyükelçisi H.M. Paşayev, Aliyev ile başlayan dönemi 'demirkollu demokrasi' olarak tanımlarken, ülkesinde demokrasinin gelişmemesinin bir nedenini, halkın demokrasiyi tam olarak kavrayamamış olmasına bağlamıştır. Ayrıca, 1997'de, Aliyev'in, Georgetown Üniversitesi'nde demokrasiyle ilgili bir soruya verdiği ilginç cevabı hatırlatır: "Demokrasi, gidip de pazardan alabileceğimiz bir elma değildir. Onun yerleşmesi için zaman gerekiyor" (Aktaran, Rustomov, a.k. 2008).

başarı vardı, ancak kurumsal anlamda icat ve patent alanında ses getirecek başarı elde edilemedi. Bunun bir nedeni, araştırma-geliştirme (Ar-Ge) bütçesinin küçük-zayıf kalması idi. Daha önce bir parçası olduğu Sovyetlerin yüksek bilim ve teknoloji kültürünü topluma yayamadı.

iv- Diploması alanında: Dağlık Karabağ sorunu Aliyev döneminde de ‘dağ gibi sorun’ olma özelliğini korudu. Dağlık Karabağ, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ‘kara kedi’nin adıdır. Aliyev, dış güçlerin de beslediği bu kediyle mücadele etmekte yetersiz kaldı; sorunu tümüyle çözemedi.³⁴ Sorunu çözseydi, politik kariyerinde en yüksek çitayı yakalamış olacaktı. Dış dünyanın bir bölümü, Dağlık Karabağ’ı anlamsız bir gerilim ve iki ülkenin askeri harcamalarını yükselten bir etmen olarak görmektedir. Gerçekten de bu sorun her iki ülkeyi zayıflatmaktadır. Zayıflayan komşu ülkelerin birbirine faydası değil zararı olur. Güçlü ve müreffeh bir ülke ancak komşusuna güç ve refah transfer edebilir.

3.3. H. Aliyev Sonrası (2003’ten Günümüze ve Yarına)

Aliyev soyadı bir güven ve istikrar unsuru sayıldığından H. Aliyev’in oğlu İlham Aliyev Cumhurbaşkanı oldu ve babasının politik mirasını geliştirdi. H. Aliyev’in başarısızlıklarını, hatalarını ve/veya eksikliklerini oğlu İ. Aliyev ve onun ardılları gidermek zorundadırlar. Aksi halde, Azerbaycan’ın ‘kalkınma saati’ ya duracak ya da yanlış zamanı gösterecektir.

3.3.1. H. Aliyev’den Sonra Azerbaycan Ekonomisi

2003’ten sonra Azerbaycan ekonomisi, H. Aliyev’in bıraktığı ‘miras’ üzerinde yükselmeye başladı. Bu yükseliş, öncelikle sanayileşme politikasının başarısıyla ilgilidir. Petrol ihracatı gelirindeki artışların, bu ülkede sanayi ve yatırım politikalarının başarılı olmasını kolaylaştırdığı düşünülebilir. Aşağıda, H. Aliyev dönemi sonrası denilen 2003-2012 yılları arasında Azerbaycan ekonomisinde kaydedilen gelişmeler özetlenmiştir.³⁵

i- Nüfusu 9 milyon kişiyi, (cari fiyatlarla) GSYH’si 68 milyar doları, kişi başına geliri 6 bin doları aşan, sanayi sektörünün GSMH’deki payı %63’e ulaşan, politik istikrarın ve iktisadi dengelerin sağlandığı şimdiki

³⁴ Bunun nedenleri Yılmaz ve İsmayilov’a göre şöyledir: i- Uluslararası aktörlerin Azerbaycan topraklarının %20’sini işgal etmiş olan Ermenistan’a yeteri kadar baskı yapmaması. ii- Her iki devletin sorunun çözümüne ilişkin yapıcı-uzlaşmacı hareket edememesi. iii- Tarafların bu sorunu iç politikaya alet etmeleri (Reha Yılmaz ve Elnur İsmayilov, “Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorununu Çözümleme Raporu”, *Bilgesam Rapor No 37*, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2011).

³⁵ DEİK, *Azerbaycan Ülke Raporu*, 2012, s. 12-vd; Ekovitrin, “Dünya Ekonomisinin Parlayan Yıldızı: Azerbaycan”, Aralık 2013; The World Bank, “Azerbaijan Data”, 2013.

Azerbaycan, küresel gelişmişlik haritasında, ‘orta-üstü gelirli ülkeler’ grubuna girmiştir. 2020 vizyonuna göre, hükümet, GSMH’de yıllık ortalama %7’lik büyüme oranını ve kişi başına düşen petrol dışı ihracatın 1000 dolar olmasını hedeflemiştir.

ii- 2003-2012 dönemini kapsayan son on yılda ülke ekonomisine; 47 milyar doları petrol sektörüne ve 85 milyar doları ise petrol dışı sektörlerin geliştirilmesine yönelik olmak üzere 132 milyar dolar yatırım yapıldı. Bu durum, Azerbaycan’ı, ‘yatırım ihraç eden’ bir ülkeye dönüştürmüştür.

iii- Tarım sektörü Azerbaycan’da ilginç bir yapıya sahiptir: Toplam GSYH’nin %5,8’ini oluşturmaya rağmen ülkede en fazla istihdam sağlayan sektör durumundadır (toplam işgücünün yaklaşık %40’ı). Ancak sektör, bir dizi reformla iyileştirilmeye çalışılsa da; yapısal sorunlar, yatırım yetersizliği, iklimsel ve konjonktürel dalgalanmalar nedeniyle büyük ölçüde sübvansiyonlara ve ithalata bağımlı hale gelmiştir. Dolayısıyla tarımsal üretimde istikrarsız bir gelişme izlenmiştir: 2000 yılında %12,1; 2001’de %11,1; 2002’de %6,4; 2006’da %0,9 (en düşük); 2007’de %4; 2008’de %6,1; 2009’da %3,5. 2011 yılında Azerbaycan’da yaklaşık 4.5 milyar manat tutarında üretim gerçekleştiren tarım sektörünün %99’u özel sermayenin³⁶ elindedir.

iv- Son on yılda ülkenin stratejik döviz kaynakları yaklaşık 30 kat artarak 50 milyar dolarlık bir büyüklüğe ulaştı. Azerbaycan’da ‘Döviz kaynakları / GSMH oranı’ (dış borç oranına göre 8 kat fazla olarak) %70 olarak belirlendi.

v- 2012 yılında devlet bütçesinin gelirleri 2002 yılına oranla 19 kat artarak 17.3 milyar manata, giderleri ise 18,7 kat artarak 17.4 milyar manata ulaştı.³⁷ Son on yıl içinde ‘Devlet bütçesinin GSMH’ye oranı’ uluslararası ölçütlerde öngörülen %3’ten daha az oldu.

³⁶ Sovyet döneminden kalma kolektifler ve devlete ait çiftlikler kaldırılmış, bunların yerine daha küçük ve özel girişimlerle işletilen çiftliklerin toplam tarımsal üretim içerisindeki payı 1995’te %60 iken 2011’de %99’a yükselmiştir.

³⁷ Devlet bütçesinin sosyo-ekonomik kanadındaki sayısal gelişmeler son derece çarpıcı gözükmektedir: Toplam sosyal giderlerde 8,1 kat artış; halkın gelirinde 6,9 kat, ortalama aylık maaşında 6,3 kat artış. Bu olumlu gelişmelerin somut sonuçları ise şöyle olmuştur: Yoksulluk düzeyinde 7,8 kat düşüş (2007’de %15,8 olan yoksul nüfus-toplam nüfusa oranla, 2011’de 7,6); işsizlik düzeyinde 2 kat düşüş ve 1.2 milyondan fazla yeni işyerinin açılması.

vi- Azerbaycan, WB ve Uluslararası Finans Kurumu'nun (IFC) ortak hazırladığı 'İş Yapma Kolaylığı' (İYK) verilerinin³⁸ yer aldığı "Doing Business 2014" raporunda 189 ülke arasında, Rusya'yı (92) çok gerilerde bırakarak 70. sıraya yerleşti.

vii- Azerbaycan, dünyanın 150'den fazla ülkesi ile ticari ilişki içerisindedir. Son 10 yılda dış ticaret hacmi 8,8 kat, aynı şekilde ihracat 11 kat, ithalat ise 5,8 kat arttı. Petrol dışı ihracat ise ortalama 5 kat arttı.

viii- Azerbaycan'a 'doğrudan yabancı yatırım girişi', cari açıklarını finanse edecek ve ekonomik büyümenin itici gücü olarak 2006 yılına kadar sürekli bir artış gösterdi. Son 15 yılda yapılan ve bir bölümü yabancı menşeli yatırımlardan oluşan toplam yatırım hacmi 100 milyar doları aştı. Kişi başına düşen yabancı sermaye miktarı ise, (2007 ve 2008 yıllarında görülen bir azalmadan sonra) 2009'da artmaya başlayarak 2010'da 987 dolara, 2011'de 1.140 dolara ulaştı. Azerbaycan, Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) aracılığıyla da dış ülkelerde yatırım yapmaya başlamıştır. Azeri iş adamlarının Türkiye'de gerçekleştirdiği yatırım miktarı 5 milyar dolar civarındadır.

ix- Azerbaycan, petrol ve petrol dışı (inşaat, turizm, tarım, taşıma, bilgi ve iletişim teknolojileri, vb.) sektörlerde faaliyet gösteren ve son 8 yılda sayısı 1 milyonu aşan iş yeri sayesinde, bir Avrasya köprüsü niteliğinde olan 'İpek Yolu' (İY) projesinin³⁹ en önemli ayaklarından birini temsil etmektedir.

x- Azerbaycan, başta WB olmak üzere, Uluslararası Finans Kurumu (IFC), Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) ve Asya Kalkınma Bankası'ndan (ADB) ciddi krediler alabilmiş bir Kafkasya ülkesidir. WB, 1992'de üye olur olmaz Azerbaycan'da Devlet Petrol Fonunun kurulmasında ve liberalleşme programının bir gereği olarak ülkenin tarım arazilerinin neredeyse tamamının özelleştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. WB'nin Azerbaycan'da halen toplam değeri 365 milyon dolar olan sulama, tarım, çevre ve finans gibi alanlarda 16 projesi bulunmaktadır. IFC, 1995'ten bu yana enerji, gıda ve turizm sektörleri ağırlıklı olmak üzere Azerbaycan'a kendi kaynaklarından 198 milyon ve sendikasyon yoluyla 104 milyon dolar kredi sağlamış ve bu ülkede KOBİ gelişimine ve Mikro Finans Bankası'nın kuruluşuna destek vermiştir. EBRD, Azerbaycan'da 1992'de özel sektör ağırlıklı olarak yaklaşık 1 milyar dolarlık 22 proje-

³⁸ İYK veri tabanı, -her biri eşit değerlendirilmek üzere-, bir iş kurma, inşaat izinleri alma, elektrik bağlantısı, mülkiyet kaydettirme, kredi sağlama, yatırımcının korunması, vergi ödemeleri, uluslararası ticaret yapma, sözleşmelerin uygulanması ve iflasın çözülmesi şeklinde 10 alt başlıktan oluşmaktadır.

³⁹ İY projesinin en saygın yatırımı, (2006 yılında H. Aliyev adına kullanıma açılan) 'Bakü-Tiflis- Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı'dır. "Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı-TANAP" Anlaşması (Haziran 2012) ise, Azerbaycan'ın bölgesel ve küresel konumunu daha da kuvvetlendirmiş olup Avrupa için güvenli ve düzenli enerji akışını sağlayacak simgesel bir fırsat niteliğinde gözükmektedir.

yi finanse etmeye başlamış, 2006'da AGBank'a açılan 2 milyon dolarlık kredi programına paydaş olmuş ve Erken Geçiş Ekonomileri inisiyatifi çerçevesinde enerji sektörüne destek verirken, ekonominin sektörel olarak çeşitlendirilmesine de katkıda bulunmuştur. ADB ise (1999'da üye olan) Azerbaycan'a, 2012'ye dek (sel ile mücadele, şehirlere su temini ve atık su arıtma, Doğu-Batı karayolu modernizasyonu ve Masallı – Astara otomobil yolunun onarımı ile ilgili) 4 projeye toplam 202 milyon dolar ve 10.5 milyon dolar teknik destek hibesi sağlamıştır.

xi- Son on yıl içindeki bu ve diğer olumlu gelişmelerin (örneğin; ılımlı enflasyon, düşük işsizlik, fazla veren cari işlem dengesi, istikrarlı kur, vb) (bkz. Tablo 2) doğal bir sonucu olarak, uluslararası kuruluşların, yüksek kredi notu verecek kadar Azerbaycan'a ilişkin yaklaşımları düzeldi. Standart & Poor's, Moody's ve Fitch Ratings gibi kuruluşlar, Kuzey Kafkas ülkeleri içinde sadece Azerbaycan'a yatırım notu verdiler.

Tablo 2: Azerbaycan Ekonomisinin 2008-2012 Dönemindeki Sayısal Görünümü

	2008	2009	2010	2011	2012
GSYİH (milyon \$):	48.851	44.292	51.798	57.773	61.204
Reel GSYİH Artışı (%):	10,8	9,3	5,0	0,1	1,8
İşsizlik Oranı (ortalama: %)	0,9	0,9	1,0	1,0	1,0
Enflasyon (yılsonu; %):	15,5	0,6	7,8	6,6	2,1
İhracat (milyon \$)	30.586	21.097	6.476	34.495	31.921
İthalat (milyon \$):	7.575	6.514	6.746	10.166	10.776
Cari İşlemler Dengesi (milyon \$):	16.453	10.175	15.040	17.146	12.835
Döviz Kuru Manat: ABD\$ (yılsonu):	0,80	0,80	0,80	0,79	0,77
Döviz Kuru Manat:€ (yıl-sonu):	1,12	1,16	1,07	1,02	1,00

Kaynak: Ekovitrin, 2012; DEİK, 2012.

Bağımsız Azerbaycan'ın kurulduğu 1991 ya da H. Aliyev'in cumhurbaşkanı seçildiği 1993 tarihinden 20 yıl sonrası olan bugünü bir kenara bırakıp, bugünden bir 20 yıl -hatta 40 yıl- sonrası (örneğin; 2030'lar, 2050'ler) Azerbaycan'ın durumu merak edilebilir. Şu temel -çapraz- soru öne çıkmaktadır: *Azerbaycan'ın gelecekte ne bekliyor?* (Kötümser ve iyimser senaryolara göre hazırlanmış özet için bkz: Tablo 3.)

3.3.2. Azerbaycan Gelecekte Ne Bekliyor?

Burada aranan yanıtın konuları, Azerbaycan'ın kısmen iradesine ve çabasına bağlı, gerçekten olmasını az ya da çok arzu ettiği gelişmelerle ilgilidir. İki ayrı senaryo geliştirilebilir:

i- Kötümser senaryoya göre; Azerbaycan, benimsediği küreselleşme ve liberalizmin değerleri nedeniyle özellikle sanayileşmiş ülkelere doğru aktif işgücü göçü ve mali sermaye transferine engel olmamaktadır. Tersine göçü ve transferi teşvik edemediği oranda yerleşik nüfus ve yerli üretiminde negatif büyüme oranları ile karşılaşabilir. Bu, milli gelir toplamı, istihdam oranı ve ticaret hacminin düşmesi demektir ki Azerbaycan'ın bölgesindeki iktisadi güç kaybına yansiyabilir.

ii- İyimser senaryoya göre; örneğin, yüksek reel büyüme hızı Çin'deki gibi yıllarca %10'larda seyrederse, fakat ondan farklı olarak 'sürdürülebilirlik' politikaları işlevsel hale getirilebilirse, Azerbaycan; toplam ve kişi başına milli geliri iki katına çıkarmanın yanı sıra doğayla uyumlu bir sanayileşmenin olumlu sonuçlarını da elde edebilir. Uluslararası karşılaştırmalara ve sığ mantığa göre, Azerbaycan'ın başka ülkelerden daha fazla zengin olabilmesi için rakiplerinin daha az gelişme göstermesi gerekir. Azerbaycan, 2020 yılında tam kapasiteyle çalışması beklenen Nabucco gibi uluslararası doğal gaz boru hatlarından, AB'ye gaz tedarik eden bir ülke olarak yüksek ve düzenli gelir beklemektedir. Diğer boru hatları Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Bakü-Tiflis-Erzurum boru hatlarıdır. Ayrıca, Azerbaycan'da orta vadede kimlik sorununun tarihe karışması, Rus kaynaklı asimilasyonun kötü izlerinin silinmesi, Azerbaycanlılık aidiyetinin yayılması umulmaktadır. Bu noktada Azeri diasporasına⁴⁰ da iktisadi ve kültürel görevlerin düştüğü açıktır.

3.3.3. Azerbaycan'ı Gelecekte Ne Bekliyor?

Bu sorunun yanıtı olacak konular ise, Azerbaycan'ın genellikle iradesi dışındaki gelişmeleri kapsamaktadır. Gerçekçi ve net kestirimler yapmak pek kolay değildir; çünkü bölgenin ekonomi-politik zemini son derece kaygandır. Her an her şey değişebilir. Burada da iki ayrı senaryo kurulabilir:

i- Kötümser senaryoya göre; örneğin, Orta Doğu ya da Kafkasya eksenli yeni bir bölge ya da dünya savaşı çıkabilir. Böyle savaşlarda sınırlar tekrar çizilebilir. Petrol emperyalistleri, petrol dağıtım trafiğini yeniden düzenleyebilir. Küresel iktidar, -eğer Avrupa Birliği bu konudaki adaylıkta yeterince iddialı ve ısrarlı davranmazsa- ABD'den Çin'e ya da Çin+Hindistan'dan oluşan 'Çindistan'a geçebilir. Fakat 'Çindistan'ın, mevcut yapısını sürdürmesi halinde, ABD'ye kıyasla Azerbaycan'a yüksek teknoloji ve sanayi ihraç etmesi zayıf gözükmektedir. Öte yandan,

⁴⁰ Örneğin, ABD'de, şimdi "petrol lobiciliği" de yapan bir diaspora vardır. Burada 700 bine yakın Azerbaycanlı yaşamakta ve ABD-Azerbaycan Ticaret Konseyi (1995, Washington) ve diğer derneklerle birlikte ABD-Azerbaycan arasındaki ticaret, kültür ve eğitim alanındaki ilişkileri geliştirmektedir.

Azerbaycan, bir ‘anakronik’ şansızlık olarak, az gelişmişlikle özdeşleştirilen ‘Üçüncü Dünya’ geleneğine sahip olan Asya bölgesinde yer almaktadır. Bu durum, Azerbaycan’ın kalkınmada sıçrama yapmasını (take off) geciktiren mekanizmaları içinde barındırmaya devam edebilir.

ii- İyimser senaryoya göre; Azerbaycan, eğer satranç tahtasında petrolünü ‘piyon’ olarak değil de ‘at’ ya da ‘vezir’ olarak oynatırsa, kaybedenler tarafında yer almayacaktır. Ayrıca, dış politika bakımından Ermenistan ile yaşanan Dağlık Karabağ sorunu uluslararası bir antlaşmayla kesin çözüme kavuşturulabilirse, iki ülkenin de birbirilerini yoksullaştırıcı etkisi bulunan askeri harcamaları azalabilir, böylece iki taraf için de refah düzeyi yükselir.⁴¹ Hem Azerbaycan hem de Ermenistan SB’nin eski parçasıdır; zirâ ortak dilleri Rusçadır. İki ülkenin parçalarını birleştirmek için ortak iktisadi ve kültürel işbirliğini kurmaları halinde siyasal işbirliği de doğacaktır. Bölgesel sinerji artarak yayılabilecektir.

Tablo 3: Azerbaycan’ın Geleceği – Geleceğin Azerbaycan’ı: Kötümser ve İyimser Senaryolar

	Azerbaycan Gelecekte Ne Bekliyor?	Azerbaycan’ı Gelecekte Ne Bekliyor?
Kötümser Senaryo (Örneğin)	Azerbaycan’da; -dış göç ve yerli sermaye çıkışı; - milli gelir, istihdam oranı ve ticaret hacmi gibi makro iktisadi göstergelerde kötüleşme; -bölgesel iktisadi güç kaybı...	Azerbaycan’ın; -Orta Doğu ya da Kafkasya eksenli bir çatışmadan / savaştan dolayı toprak yitirmesi; -petrol emperyalistlerinin ¹ ve küresel iktidar adayı Çin’in daha fazla etkisi altına girmesi. ²
İyimser Senaryo (Örneğin)	-Sürdürülebilir kalkınma ve yüksek reel büyüme hızıyla toplumun zenginleşmesi; -tam kapasiteyle çalışacak “Nabucco” gibi uluslararası doğal gaz boru hatlarından yüksek ve düzenli gelirin elde edilmesi; - ‘Azeri diasporası’ nın içerideki yurttaşlar ile dışarıdakiler arasında ekonomi-politik köprü oluşturması.	-Ermenistan ile yaşanan Dağlık Karabağ sorununu kökten çözmesi ve böylece askeri harcamaları arttırma yoluyla ‘komşunu yoksullaştırma’ politikasından çift taraflı vazgeçmesi; -Eski birer Sovyet Cumhuriyeti olmakla, iki ülkenin bölgesel sinerjiyi arttıracak şekilde yeni ortak projeleri hayata geçirmesi.

Kaynak: Tarafımızdan hazırlanmıştır.

⁴¹ Benzeri bir sorun da, geçmişte, konjonktüre bağlı olarak “Kıbrıs sorunu” ya da “Ege sorunu” adı altında Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanmaktaydı. Bu, fiili bölgesel bir ‘soğuk savaş’tı ve dışa bağımlı silah harcamalarını arttırmaktaydı. Ülkelerden birinin AB’nin tam üyesi, diğnerinin de aday üyesi olmasının dolaylı etkisiyle bu harcamalarda bir azalma eğilimi başlamıştır.

4. H. Aliyev Döneminde ve Günümüzde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

“Rumeli ve Anadolu halkı Azeri kardeşlerinin kalbinin kendi kalbi gibi çarptığını bilirler.”

Atatürk

“Biz bir millet, iki devletiz.”

H. Aliyev

Azerbaycan, Sovyet bloğundan ayrıldıktan sonra, bağımsız bir ülke olarak tarihsel ve coğrafi bağlarıyla bağlı olduğu Türkiye ile ekonomi-politik ilişkilerini geliştirdi. Türkiye, dünyada Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke oldu. Kuşkusuz, Türkiye'nin bu yönde karar almasında, Osmanlı dönemine kadar uzanan tarihsel bağlar rol oynadı. Cumhurbaşkanı T. Özal'ın Nisan 1993'te bağımsız Azerbaycan'a ilk resmi ziyareti ve H. Aliyev'in de Şubat 1994'te Türkiye'yi ziyaret etmesiyle, iki ülke arasındaki 'hasret köprüsü' inşası bir ivme kazandı.⁴²

Azerbaycan'ın modernleşmesinde Türkiye'nin tarihsel ve manevi rolü büyük olmuştur. Zirâ Türkiye, Azerbaycan için 'Batı'(lı)dır. Yani ABD ve AB Türkiye için ne kadar 'Batı' ise, Türkiye de Azerbaycan için o kadar Batı sayılabilir. Türkiye, dünyanın en büyük yirmi ekonomisinden (G-20) biridir. Bu durum, Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetleri için 'pozitif dışsallıklar'⁴³ sağlamaktadır.

4.1. İktisadi ve Ticari İlişkiler

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra uluslararası toplumla birleşmek için açtığı kapıdan ilk giren ülkelerden biri Türkiye olmuştur. Yapılan ikili anlaşmalarla gümrük vergilerinin esnek hale getirilmesiyle, Türkiye kaynaklı malların kolayca Azerbaycan pazarına girmesi sağlandı. H. Aliyev döneminde resmi ticaretin yanı sıra özel 'bavul ticareti', özellikle İstanbul-Bakü hattını adeta 'su yolu' haline getirdi (Resmi veriler için bkz. Tablo 4.)

Türkiye, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke olduğu için, 1992-1993 yıllarında hızla ikili anlaşmalar yaptı. Örneğin; “Türkiye-Azerbaycan Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması”, “Türkiye Cumhuriyeti ve

⁴² Bilal Şimşir, *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011.

⁴³ Türk Cumhuriyetleri ile bölge ülkelerinin iktisadi gelişmeleri için bkz. Emin Çarıkçı, “Türk Cumhuriyetleri İle Bölge Ülkelerinin Ekonomik Gelişmeleri, İşbirliği Potansiyelleri ve Sürdürülebilir Kalkınma”, *TC Ekonomi Bakanlığı*.

Azerbaycan Arasında Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması”, “Türkiye ve Azerbaycan Arasında Kredi Konusunda Anlaşma”, “Karadeniz Ekonomik İşbirliği Eğitim, Kültür, Bilim ve Haberleşme Anlaşması”. Ayrıca, bir protokol ile “Türk-Azerbaycan İş Konseyi” kuruldu. Halen DEİK çatısı altında toplanan Türk-Avrasya İş Konseylerine bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. ‘Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı’ (BTC-BH), bu konseyin destek verdiği en önemli icraatlardan biridir. Ayrıca, iki ülke arasında turizm, ulaşım, iletişim, finans ve petrol⁴⁴ alanlarında da ilişkiler sürmektedir.

Tablo 4. H. Aliyev Dönemi Türkiye (TR) – Azerbaycan (AZ) İkili Ticaret Verileri: 1997-2003

X: İhracat M: İthalat Pay: % M\$: Milyon\$	TR'nin AZ'ye İhracatı (M\$)	AZ'nin TR genel İhr. payı (%)	AZ'nin İth. TR'nin payı (%)	TR'nin AZ'den İth.(M\$)	TR'nin genel İth. AZ'nin payı (%)	AZ'nin genel İhr. TR'nin payı (%)	TR'nin AZ ile toplam dış tic. hac. (M\$)	TR'nin AZ'ye karşı dış tic. dengesi (M\$)
1997	319.7	1,22	40,18	58.3	0,11	7,14	378.0	261.4
2000	230.3	0,84	19,62	95.6	0,18	5,48	326.3	133.1
2003	315.4	0,66	11,99	122.6	0,19	5,21	438.0	192.8

Kaynak: T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, “Temel Ekonomik Göstergeler.”

Türkiye ile Azerbaycan arasında gerçekleşen en önemli iktisadi yatırımların başında BTC-BH projesi gelmektedir. Dünya petrol üretiminin %1’ini temsil eden Azeri petrolünü dünya pazarlarına ulaştıracak olan BTC projesinin tamamlanarak devreye girmesi ve bu hattı doldurmak için yeni yataklarda üretime başlanması nedeniyle Azerbaycan’ın petrol üretimi 2005’te ciddi bir artış göstermiş ve bir önceki yıla göre %43’lük bir artışla 22.2 milyon tona ulaşmıştır. Üretim artışı sonraki dönemlerde de -genellikle- devam etmiştir: 2006’da 32.3, 2007’de 41.8, 2008’de 44.4, 2009’da 50.4, 2011’de 45.4 milyon ton.⁴⁵

⁴⁴ Türkiye-Azerbaycan arasında oldukça önemli bir ortak yatırım başlatılmıştır. PETKİM Aliğa Kompleksi’nde 1500 dönümlük alana inşa edilecek olan 5 milyar dolarlık Star Rafinerisi’nin temeli atıldı. Yılda 10 milyon ton kapasiteli rafineride PETKİM’in hammaddede dışa bağımlılığına tamamiyle son verilecektir. Yatırımı Azeri-Türk ortaklığı SOCAR&Turcas gerçekleştirmektedir.

⁴⁵ DEİK, *Azerbaycan Ülke Raporu*, 2012, s. 20.

BTC projesini takviye edecek ikinci proje ise, ‘asrın projesi’ sloganıyla 2014’te inşaatına başlanacak olan ve maliyeti 7 milyar doları bulması öngörülen Trans Anadolu Petrol Boru Hattı Projesidir (TANAP). Türkiye-Azerbaycan arasında, ikili ilişkiler ve konsorsiyumlarla devam eden (ve henüz fikir aşamasında olan⁴⁶) projeler dışında gerçekleşen çeşitli yatırımlar ve faaliyet gösteren şirketlerden de söz etmek gerekir.⁴⁷

i- Bakü Ticaret Müşavirliği’nin verilerine göre, 2012’de Türkiye merkezli şirketler ve girişimciler Azerbaycan’da, -yarısı enerji alanında- yatırımları 7 milyar doları ve istihdam kapasitesi 25 bin kişiyi bulan 1.685 şirket faaliyettedir.⁴⁸

ii- Azerbaycan’da Yapı Kredi Azerbaycan ve Azertürk Bank (yüzde 50’si Ziraat bankasına ait) Türk bankası faaldır.

iii- Yıllar itibariyle farklılıklar göstermekle beraber, Azerbaycan Vergiler Bakanlığı’nın resmi kayıtlarına göre, 2012’de Azerbaycan’da 465’i gerçek ve 1.220’si tüzel kişi olmak üzere toplam Türk şirketleri 2000-2012 arasında yaklaşık 2.5 milyar dolar vergi ödeyerek Azerbaycan ekonomisine katkıda bulundu.

iv- Azeri şirketlerinin Türkiye’ye ilgisi artmaktadır. Örneğin; SOCAR, Petkim’in %61,32 hissesini aldı, 5 milyar dolar değerindeki Star Rafinerisi’nin temelini attı.

v- 2015 yılında Bakü’de yapılacak Avrupa Olimpiyat Oyunları hazırlıkları inşaat sektörünü canlandırmış ve bu sektörde Türk müteahhitlik ve mühendislik şirketlerini daha da güdülemiştir.

vi- İki ülke arasındaki dış ticaret hacmi (DTH) artmaya devam etmektedir. 1992’de sadece 213 milyon dolar olan DTH, 2012’de 2.5 milyar doları yakalamıştır (bkz. Tablo 5).

⁴⁶ Örneğin, “Kars-Iğdır-Nağçıvan Demiryolu”, “Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu”, “Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı” projeleri.

⁴⁷ İbrahim Ekinci, “Bakü Ticaret Müşaviri H.Necip Yavuz’la Röportaj: Azerbaycan’da faal Türk firmaları bin 685’e ulaştı”, *Dünya Gazetesi*, 21 Haziran 2013; A-YDTA Azerbaycan-Yurt Dışı Tanıtım Ajansı, “Azerbaycan-Türkiye Ticaret Rehberi”, 2013; Ekonomi Bakanlığı, “Ülkelere Göre Dış Ticaret”, 2013.

⁴⁸ 1991-2011 yılları arasında T.C. vatandaşlarının sahip ya da ortak olduğu değişik statülerde toplam 3.707 şirket kurulmuş olup bunların yarısı artık faal değildir. Azerbaycan’da Türk işverenler Türkiye Sanayici ve İşadamları Beynelhalk Cemiyeti (TÜSİAB) ve Azerbaycan-Türkiye İşadamları Birliği (ATİB) adlı iki ayrı kuruluşa üyedirler.

Tablo 5: Türkiye-Azerbaycan Dış Ticareti: 1992-2013 (Milyon \$)

Yıllar	İhracatımız	İthalatımız	Denge	Hacim
1992	87.1	125.6	(-) 38,5	212.7
1993	63.6	60.5	3.1	124.1
1994	76.2	16.6	59.6	92.8
1995	140.5	26.4	114.1	166.9
1996	216.2	39.0	177.2	255.2
1997	179.7	41.2	138.5	220.9
1998	220.1	135.8	84.3	355.9
1999	142.4	69.0	73.4	211.4
2000	128.4	104.9	23.5	233.3
2001	148.1	67.3	80.8	215.4
2002	156.2	83.4	72.8	239.6
2003	195.1	107.0	88.1	302.1
2004	224.8	182.6	42.2	407.4
2005	312.8	275.9	36.8	588.7
2006	385.0	388.1	- 3.1	773.2
2007	624.5	1.056.3	-431,8	1.680.8
2008	807.3	626.2	181.1	1.433.5
2009	906.1	107.6	798.5	1.013.7

Ocak–Ekim 2012		Ocak–Ekim 2013	
İhracatımız	: 2095	İhracatımız	: 2456
İthalatımız	: 292	İthalatımız	: 266
Dış ticaret hacmi	: 2388	Dış ticaret hacmi	: 2721
Denge	: 1804	Denge	: 2109

Kaynak: *Dünya Gazetesi*, 2013; A-YDTA 2013, Ekonomi Bak., 2013.

4.2. Kültür, Eğitim ve Entegrasyon İlişkileri

Gelenek, görenek ve yaşam tarzlarının benzerliğine bakılırsa, Azerbaycan ve Türkiye kültürel değerlerde birleşmektedir. (Örneğin, Nevroz Bayramını Türk dünyası ile ortak kutlama, Eurovizyon Şarkı Yarışması'ndaki ittifak⁴⁹ vb.) Eğitim sektöründe, üniversite düzeyinde öğrenci ve öğretim üyesi değişim programları uygulanmaktadır. (Örneğin, ağırlıklı olarak

⁴⁹ 2011 Eurovizyon Şarkı Yarışması'nda zafer kazandığında, Azeri grubunun Türkiye'nin bayrağını sallayarak sahneye gelmesi, Türkiye kamuoyunda hoş bir davranış olarak yorumlanmış ve bölge coğrafyasında da bir kardeşlik mesajı sayılmıştır.

Türkiye’de sivil-askeri okullarda Azerbaycanlı öğrenciler eğitim-öğrenim görmektedirler. Azerbaycan’da da Türkiyeli öğretmen ve öğretim üyeleri görev yapmaktadırlar.)

İlişkilerin yoğunlaştığı bir alan da iktisadi entegrasyondur. Bir kere, iki ülke arasında vizelerin kaldırılması tarihsel ve sosyolojik açıdan bir gerekliliktir. Bu gerekliliğin altyapısını hazırlayan gelişmelerden biri, 1992’de imzalanan “Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi” (KEİB) projesidir. Bu proje, sembolik düzeyde de olsa, iki ülke arasındaki entegrasyon ilişkilerine bir ivme kazandırmıştır. AB ile müzakere konumunda olan Türkiye’nin tam üye olması halinde, Azerbaycan, kendiliğinden –Türkiye üzerinden- AB’nin komşusu olacaktır. Bunun getireceği üstünlükle, Azerbaycan’ın da, özel statü ile, AB üyesi olmak yolunda isteklenmesi (motivasyon) mümkündür.⁵⁰ Bu durumda, belki, Rusya’nın Kafkasya üzerindeki egemenliğini anlatan ‘Ruskasya’ modeli yerine, olsa olsa ‘Avrokasya’ modeli kurulabilecektir.

Sonuç

“Demokrasi, insan bilinci içinde bir değişimdir. Bu değişim devrimci araçlarla değil, aşamalı bir şekilde evrimle gerçekleşir.”⁵¹

“İnsanlar devlet için değil, devlet insanlar için vardır”

H. Aliyev

“Tarih belki de hazır senaryolar mağazasıdır; isteyen, her zaman kendisine uygun ve hazır bir senaryo bulabiliyor” (Küçük, 1991.) Yeni Azerbaycan’ın, 1993’ten itibaren H. Aliyev gibi bir devlet adamı tarafından -hem de güçlü bir ‘lider demokrasisi’ ile- 10 yıl boyunca yönetileceğini kim bilebilir-di? Değişen konjonktür, tarih senaryosunu tarih sahnesine çeviriverdi.

Azerbaycan, tarihi boyunca birkaç kez işgal edildi; çünkü *“Meyveli ağaç taşlanır.”* Ağaç sağlamsa ayakta durur. Azerbaycan da önünde sonunda bağımsızlığını kazanarak ayakta durmayı başarmıştır. Aliyev, bir Transkafkasya ülkesi olan Azerbaycan’ın kaderinde önce ‘Politbüro’ üyesi

⁵⁰ AB, eski Sovyet Cumhuriyetlerinden Baltık ülkeleriyle birleşti. Önümüzdeki çeyrek yüzyılda Ukrayna ve Beyaz Rusya’nın yanı sıra Gürcistan ve Ermenistan’la da birleşmesi olasılıklar arasındadır. Bu bakımdan, koşullar ve gelişmeler ‘petrol ve doğalgaz deposu’ Azerbaycan için daha fazla uygun olabilir. Zaten AB’nin de, SB’nin yeniden dirilmesini önlemek için adı geçen ülkelerle değişik derecelerde entegrasyon sürecini başlatması ve böylece ‘Sovyet rüyası’nı (kimine göre ‘Sovyet kâbusu’nu) tarihe gömmesi, dünya ekonomi politikası ve post-modern küreselleşme senaryolarıyla örtüşmektedir.

⁵¹ Aliyev bir konuşmasında; *“Bağımsız Azerbaycan’da demokratik hukuki devletin kurulması gerektiğini”* özellikle belirtmektedir (Dilare Seyidzade, Haydar Aliyev (Politik Yaşamının Esintileri), Bakü, 1994).

olarak rol oynadı, sonra da Devlet Başkanlığını yaptığı bağımsız ülkesini adeta bir ‘pilot’ gibi uçurmak istedi.

Azerbaycan, bağımsız devlet olduktan itibaren, H. Aliyev’in öncülüğünde SB’deki birikimi ve Batı’nın modernleştirici politikalarının yanı sıra iç dinamiklerini kullanarak, Kafkasya’da ters talihini değiştirmek istedi ve bunu da bir ölçüde başardı.

Azerbaycan, beşeri ve doğal kaynaklarını ‘iktisadi’ (akılcı/verimli) kullanabilirse, ‘Kafkasya’nın Kuveyt’i’ olmaya ve buna ek olarak ‘Kafkasya’nın Güney Koresi’ haline gelmeye aday olabilir. Ancak bunun için öncelikle petrol gelirlerini reel yatırımlara dönüştürmeli; rüşvetleşme çarkını durdurmalı ve bölgesel ilişkiler bağlamında da Ermenistan ile barışmaya hazır komşuluk iradesini göstermelidir. Kimin daha çok haklı olduğu –belki hukuksal değil- diplomatik bir ayrıntıdır. Dağlık Karabağ sorunu bir kördüğüm ve bir kısır döngüdür. Azerbaycan ve Ermenistan, ‘FransAlmanya’ modeliyle sorunu çözmek için karşılıklı taviz vermeli, ‘kazan-kazan’ oyunu oynamalıdır.⁵² Sadece birinin kazanıp diğerinin kaybettiği ‘sıfır toplamlı oyun’ ile diplomatik sorunlar çözülemez. Gelişmiş bir Azerbaycan, sadece Türkiye, Rusya ve İran’a değil, Ermenistan’a da büyük faydalar sağlayacaktır. Aksine, geri kalmış ya da geri bırakılmış bir Azerbaycan tüm bölgeye zarar verir (Ermenistan için de aynı mantık geçerlidir).

Azerbaycan, refah ve istikrarı için ‘sürdürülebilir kalkınma’ modeline geçmelidir. Sürdürülebilir kalkınma; 1972 “BM İnsan Çevresi Konferansı”, 1978 “Roma Kulübü Raporu”, 1987 “BM Ortak Geleceğimiz” konulu raporlarla birlikte iktisat literatürüne girmiştir. Bu modelin başlıca hedefleri ise; yoksulların ihtiyaçlarını karşılamak; eğitim, sağlık ve sosyal refah düzeylerini yükseltmek; hava ve su gibi doğal kaynakların kirlenmesini önlemek için çevre bilincini yerleştirmek; bugünkü nesillerin ihtiyaçlarını karşılamak için yeraltı ve yerüstü zenginliklerini kullanırken gelecek nesillerin ihtiyaçlarını da dikkate almak, insani sermayeye önem verirken -demokrasi gereği- alınan kararlarda yurttaşların etkin katılımını sağlamak; ticaret ve finansmanda ve yenilik peşinde koşacak bir teknolojik sistemi uluslararası standartlarda oluşturmak şeklinde sıralanabilir.

⁵² Almanya ve Fransa da bir zamanlar birbirleriyle çok savaştı, fakat şimdi sanki tek devletmiş gibi AB’nin lokomotifini işlevini görmektedirler. Türkiye de Kıbrıs sorunu yüzünden Rumlarla düşman değil, hatta onların yanında AB’ye tam üye olmak için büyük uğraşı vermektedir. İsrail bile Filistin topraklarını yavaş yavaş terk etmektedir. Kısacası, Ermenistan da zamanla ikna edilebilir.

Azerbaycan, değişen dünya konjonktüründe yerini almıştır. Çağımız bir entegrasyon çağıdır. O yüzden yeni kurulacak, Avrasya Birliği,⁵³ Karadeniz Ortak Pazarı⁵⁴ ve hatta -burada ilk kez adlandırılan- Afro-Avrasya Ortak Pazarı gibi daha geniş ve etkili bölgesel entegrasyonlarda Azerbaycan'ın dışarıda kalma lüksü yoktur. Azerbaycan, Kafkasya'nın (petrol zengini sıfatıyla) jeopolitik ve jeoekonomik üssü olarak, sürekli dönen bölgesel değişim ve entegrasyon mekanizmasının önemli bir dışlisidir. 'Azerbaycan dışlisi' kendine bir zarar verir ya da başkası tarafından zarar görür ise, Kafkasya enerji döngüsü rahat işleyemeyecek ve Avrasya bölgesi bundan rahatsız olacaktır.

Osmanlı I. Paylaşım Savaşı'nda Azerbaycan'ı kurtarmak için İtilaf Devletlerine karşı bir Kafkasya Cephesi açmıştı. Şimdi 21.yüzyıldayız ve Türkiye Azerbaycan ile birlikte ortak geleceğin devamı için bir 'bilgi cephesi' açmıştır. İki ülke arasında bazen kırgınlıklar/gerginlikler oluşmaktadır. Bu tür sorunların aile içinde bile çıktığı düşünüldüğünde normal ve geçici olarak sayılmalıdır.

Öyle anlaşılmalıdır ki, Aliyevler'in Azerbaycanı 'modernleşen' bir ekonomi görüntüsü veriyor olabilir, fakat Kafkasya'da henüz 'model' bir ekonomi niteliğinde değildir. Bu, bir ikilem mi bilinmez. Fakat bilinen; bir ülkenin, eğer modernleşmiş, daha terminolojik bir ifadeyle, sanayileşmiş bir ekonomi ise doğal olarak çevresi tarafından model alınabileceğidir. Azerbaycan halkının ve dolayısıyla bölge halklarının temel tercihi, refah ve barış vaat etmeyecek ne modern ne de model bir ülkede yaşamak olsa gerek. Asıl olan, bölgesel refah ve barışı, Kafdağı'nın arkasında değil Kafkasya'nın tam içinde arayıp bulmaktır.

Azerbaycan'ın gelişip modernleşmesi, kendisini 'Azerbaycan Tower' (AT)⁵⁵ denilen muazzam kulelerin inşaatında gösterebilecektir. AT, yükseklik korkusu olmayan insanların ve yükselme korkusu olmayan ülkelerin işidir. AT tamamlandığında, onun en dibinden en tepesine ya da en tepesinden en dibine doğru bakıldığında, Azerbaycan'ın kalkınma yolunda nereden nereye geldiği daha iyi anlaşılabilir.

⁵³ Ayrıca, şimdi gündemde olan; Rusya, Kazakistan ve Belarus'un cumhurbaşkanları tarafından (Kasım 2011'de Moskova'da) imzalanan ve 2015'e kadar Avrasya Birliği'nin prototipi sayılan "Avrasya Ortak Ekonomik Alanı" (AOEA) anlaşmasıdır. İleride, gümrük birliği gibi çalışacak olan AOE'ya eski SB üyelerinin katılması beklenmektedir (*Milliyet* gazetesi, 18 Kasım 2011).

⁵⁴ 'Karadeniz Ortak Pazarı', seçenek ve daha işlevsel bir entegrasyon modeli olarak ilk kez, Bakü 'deki bir konferansta tanımlanmış (bkz. İrfan Kalaycı, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği: Dünya Ekonomisi Açısından Geleceği", *International Conference on a Theme Caucasus and Central Asia in the Globalization Process*, Bakü, May 12-13 2003) ve daha sonra Tiflis'teki bir konferansta ise, fırsatlar ve kısıtlar bağlamında işlenmiştir (İrfan Kalaycı ve İsmail Özsoy, "Black Sea Common Market (bs-com): Possibility, Opportunities and Constraints", *2nd International Silk Road Symposium ("BSEC Studies")*, Tbilisi, 6-7 May 2005.

⁵⁵ Avesta Concern şirketi tarafından Başkent Bakü'de "Hazar Adaları" projesi çerçevesinde 2018 yılında inşaatına başlanacak olan AT'nin 1.050 metre uzunluğunda (Dubai'deki Burj Halife'den 222 metre daha yüksek) ve daha lüks olacağı planlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdullazade, Fatima, Elesgerov Fuad, Alirzayev Ali, Gafarov Tahir, Mahmudov Yagub ve Rehimov Mayil. “Azerbaijan Republic 1991-2001”, R. Mehdiyev (Ed.), http://www.heydar-aliyev.org/index_en.jsp (15/3/2013)
- Akhundov, Fuad. “34 Years of Our Multicentury History”, http://www.heydar-aliyev.org/index_en.jsp (15/3/2013)
- Aras, Osman Nuri. “Azerbaycan Ekonomisi ve Dönüşüm Süreci”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 19, 2003-4, s. 13–32.
- A-YDTA Azerbaycan-Yurt Dışı Tanıtım Ajansı. “Azerbaycan-Türkiye Ticaret Rehberi”, 2013, <http://www.azerbaycan-turkiye.com/ticariiliskiler.htm>.
- Bakırtaş, İbrahim. “Dönüşüm (Geçiş) Ekonomileri”, *Dünya Ekonomisinden Seçme Konular*, F. Öztürk ve F. Çelebioğlu (haz.), Seçkin Yayınevi, Ankara, 2006, s. 241-65.
- Benli, A. Oya. *Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu*, Ankara:- T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İGEMİ, Ankara, 2008.
- BBC. “Ülke Rehberi: Azerbaycan”, 3 Mart 2011.
- Carlo, Antonio. *Sovyetler Birliği'nin Sosyo-Ekonomik Karakteri*, Çev. E. Adıgüzel, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985.
- Çarıkcı, Emin. “Türk Cumhuriyetleri İle Bölge Ülkelerinin Ekonomik Gelişmeleri, İşbirliği Potansiyelleri ve Sürdürülebilir Kalkınma”, *TC Ekonomi Bakanlığı*, www.ekonomi.gov.tr. (20/11/2012)
- DEİK-Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. *Azerbaycan Ülke Bülteni*, Ankara, Temmuz 2008, <http://www.deik.org.tr> (25/10/2011)
- DEİK. *Azerbaycan Ülke Bülteni*, Ankara, 2012, <http://www.deik.org.tr> (9/12/2013)
- Dikkaya, Mehmet ve Adem Çaylak. “Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar”, *OAKA*, C. 3, S. 5, 2008, s. 131-157.
- Ekinci, İbrahim. “Bakü Ticaret Müşaviri H.Necip Yavuz'la röportaj: Azerbaycan'da faal Türk firmaları bin 685'e ulaştı”, *Dünya gazetesi*, 21 Haziran 2013 <http://www.dunya.com/azerbaycanda-faal-turk-firmalari-bin-685e-ulasti-195769h.htm>
- Ekonomi Bakanlığı. “Ülkelere Göre Dış Ticaret”, 2013, <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7155BE01-D8D3-8566-45208351967592CF>

- Ekovitrin. “Dünya Ekonomisinin Parlayan Yıldızı: Azerbaycan”, Aralık 2013, http://www.ekovitrin.com/dergi2013/aralik/azerbaycan_.pdf
- Guliyev, Samir. *Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan-ABD İlişikeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004.
- Haydar Aliyev - Resmi İnternet Sitesi. http://www.heydar-aliyev.org/index_1024.html (20/3/2013)
- Kalaycı, İrfan. “Karadeniz Ekonomik İşbirliği: Dünya Ekonomisi Açısından Geleceği”, *International Conference on a Theme “Caucasus and Central Asia in the Globalization Process”*, Bakü, 12-13 May 2003.
- Kalaycı, İrfan ve İsmail Özsoy. “Black Sea Common Market (bs-com): Possibility, Opportunities and Constraints”, *2nd International Silk Road Symposium (“BSEC Studies”)*, Tbilisi, 6-7 May 2005.
- Küçük, Yalçın. *Sovyetler Birliği’nde Sosyalizmin Çözülüşü*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.
- Mamedov, Zahid ve Ahmet Yeman. “Azerbaycan’ın Kredi ve Para Sistemi, Günümüzdeki Özellikleri ve Gelişme Yönü”, *Maliye-Finans Yazıları*, S.87, Nisan 2010.
- Milliyet Gazetesi. “Avrasya Ortak Ekonomik Alanı resmen kuruluyor”, 18 Kasım 2011.
- Perinçek, Doğu. *Stalin’den Gorbaçov’a*, 2. baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1990.
- Rustamov, Rafig. *Azerbaycan Dış Politikasında Kimlik, Tehdit Algılaması ve Güvenlik Yaklaşımları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.
- Rzayev, Anar. “Rusya-Azerbaycan İlişkilerinin Ekonomi Politikası”, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (Bilgesam), 2010. http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1616:rusya-azerbaycan-likilerinin-ekonomi-politii&catid=171:analizler-kafkaslar (5/9/2013)
- Seyidzade, Dilare. *Haydar Aliyev (Politik Yaşamının Esintileri)*, Bakü, 1994.
- Somuncuoğlu, Tuğrul. *Azerbaycan Ülke Raporu*, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İGEM, Ankara, 2011.
- Soyak, Alkan ve Zenfira Nesirova. “The Consequences of IMF’s Policies in the Globalization Process: The Case of Azerbaijan”, Qafqaz University 2003, MPRA Paper, 2009.

- Süleymanov, Elçin. “Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-IMF İlişkileri”, *Journal of Qafqaz University*, Spring, No. 9, 2002.
- Süleymanov, Elçin. “Azerbaycan’ın Uluslararası Mali Kurumlarla İlişkileri”, *Journal of Qafqaz University*, No. 18 , Vol. 1, 2006.
- Şimşir, Bilal. *Azerbaycan: Azerbaycan’ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011.
- T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı. “Azerbaycan: Temel Ekonomik Göstergeler”, *Ülke Raporları*, 2004, www.ekonomi.gov.tr (11/11/2012)
- The World Bank. “Azerbaijan Data”, 2013, <http://data.worldbank.org/country/azerbaijan> (9/12/2013)
- Yılmaz, Reha ve Elnur İsmayilov. “Etnik Çatışma Teorileri Işığında dağlık Karabağ Sorununu Çözümleme Raporu”, *Bilgesam Rapor no 37*, Bilgesam Yayınları, İstanbul, 2011.
- Yılmaz, Reha ve Afer İbrahimov. “Azerbaycan’ın Dengeler Siyasetinde Uzak Doğu Üçlüsünün (Çin, Japonya, Güney Kore) Yeri”, *Qafqaz Universiteti*, http://www.qu.edu.az/downloads/Uzak_ucluk.pdf (16/11/2012)